

УДК [94(477):351.751.5]"19"

Обмеження друкованого слова в Україні у тридцятих роках ХХ століття

Оксана Федотова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
НДІУ МОН України

У статті досліджується історія цензури друкованих видань в Україні у 30-х роках ХХ століття. Авторкою висвітлюються основні напрями роботи органів цензури з контролю бібліотечних та музейних фондів, книготоргівлі, увезення зарубіжної літератури, збереження державної таємниці в пресі.

Зіставлення груп цензурних та партійних джерел дає змогу відтворити достовірну картину діяльності цензурських інститутів з обмеження духовної свободи суспільства у процесі видання, розповсюдження та використання друкованої продукції.

У 30-х роках ХХ століття ідеологічної ревізії зазнали всі сфери духовного життя суспільства. Цензурна система, основи якої закладалися у попереднє десятиліття, проходила етапи поступового формування, перетворюючись на потужний інститут. Паралельно з удосконаленням діяльності цензурських установ відбувалося зміцнення партійних структур. Весь комплекс реалізовував охоронно-цензурські функції в багатьох напрямках. Під пильним наглядом органів контролю перебувало, зокрема, й видання, розповсюдження та використання творів друку.

В українській історичній науці окремі аспекти цензури друкованих видань згаданого періоду розглядалися в публікаціях С. Білоконя, В. Погрібняка, В. Ченцова, Ю. Шаповала, В. Очеретянка та ін. [1].

Проте, зважаючи на недостатню розробленість, ця тема потребує окремого висвітлення.

Завданням нашої розвідки є уведення до наукового обігу ряду архівних джерел, на основі аналізу яких розкрити основні тенденції розвитку цензури творів друку в Україні у 30-х роках ХХ століття.

Джерельну базу дослідження склали законодавчі й нормативні матеріали органів державної влади та управління, що зберігаються в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 1 ЦК КП(б)У) — документи так званої "Окремої папки" й протокольної частини засідань Політбюро ЦК КП(б)У; Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 166 НКО УРСР), Наукового архіву Книжкової палати України (ф. 5131), Архіву Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, а також опубліковані матеріали.

Повертаючись до обраної тематики, зауважимо, що контроль за друкованими виданнями виявився на початку 30-х років могутнім засобом боротьби проти "усіх проявів

© Федотова О., 2009

буржуазної ідеології", що, насамперед, було пов'язане з суттєвими змінами в національній політиці. Так, головним фактором небезпеки для єдності радянської держави оголосили "місцевий націоналізм", що й поклато край процесу українізації й дало поштовх наступу на українську культуру. Винайдення всіляких надуманих "ворогів", "шкідників", "дворушників" стало одним з нагальніших політичних завдань партійного керівництва.

У світлі подібних настанов ідеологічну чистоту наявної в країні друкованої продукції повинно було забезпечити створене ще 1922 року Головне управління у справах преси при НКО УСРР (пізніше назване Головліт), під контролем якого знаходилися бібліотечна справа, книготоргівля, увезення літератури з-за кордону тощо. Згадане відомство здійснювало також охорону військово-економічних таємниць в друці на основі спеціального переліку відомостей, що не підлягали розголошенню.

1930 року було проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів, яким надавалося право на відкриття видавництва і здійснення контролю над ними. Постановою ВЦВК і РНК УСРР "Про затвердження уставу про Головне управління у справах літератури та видавництв і його місцеві органи" від 1931 року визначалося основне завдання роботи Головліту: "Здійснювати всі види політично-ідеологічного, воєнного і економічного контролю над призначеними до оголошення або поширення творами друку, рукописами, книжками, плакатами, картинками тощо, а так само над радіомовленням, лекціями, виставками" [2, арк. 34].

У документі наводилися й оновлені функції цензурного відомства, призначеного:

1) загально керувати місцевими органами і уповноваженими Укрголовліту, інспектувати, інструктувати й контролювати їх;

2) попередньо і наступно контролювати з політично-ідеологічного і воєнного та економічного погляду усю літературу, що її випускається, та радіомовлення, лекції, виставки тощо;

3) конфіскувати видання, що не підлягають поширенню;

4) видавати в межах свого відання правила, розпорядження та інструкції;

5) видавати дозволи на відкриття видавництв та періодичних органів друку;

6) розробити спільно з відповідними урядництвами перелік відомостей, що за своїм змістом спеціально охороняються як державна таємниця і не підлягають опублікуванню та оголошенню;

7) складати списки заборонених до видання та поширення книжок" [3, арк. 34].

Зауважувалося, що Укрголовліт забороняє видавати ті твори, що містять пропаганду, спрямовану проти радянської влади й диктатури пролетаріату; розголошують державні таємниці; сіють національну ворожнечу; носять порнографічний характер.

19 липня 1931 року всім республіканським Головлітам був надісланий спеціальний циркуляр, яким встановлювалася судова відповідальність уповноважених відомства за дозвіл до друку антирадянських матеріалів і таємних відомостей [4].

Відтепер ретельну перевірку органів цензури і політконтролю спецслужб проходили всі рукописи, гранки, виготовлені твори, після чого контрольні примірники надсила-

лися до ДПУ УСРР, Управління літконтролю НКО та для обов'язкової бібліографічної реєстрації до Української книжкової палати, причому останнє належало зробити протягом трьох днів. До порушників встановлювалися штрафні санкції.

Наряду з реорганізаційними змінами діяльності органів цензури тривали чергові чистки бібліотечних фондів від "небажаних" видань.

Ще 30 жовтня 1929 року Секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про покращення бібліотечної роботи", в якій говорилося про необхідність проведення перегляду книжкового складу бібліотек усіх типів з метою очистки їх від ідеологічно-шкідливої, застарілої й непрофільної літератури [5].

Завдання щодо забезпечення чистоти бібліотечних фондів були сформульовані 1930 року в спеціальному "Інструктивному листі про перегляд масових бібліотек політосвітніх і профспілкових", підписаному ініціаторами впровадження очищувальних кампаній у попереднє десятиліття Н. Круською та М. Смушковою. Значна увага приділялася правильному використанню книжкового фонду бібліотек, який після вилучення ідеологічно-шкідливої літератури рекомендувалося розподілити на "ядро" бібліотеки й запасний фонд. Окремо йшлося про критерії відбору видань за різними галузями знань та порядок зберігання й використання конфіскованих книг [6]. НКО наполягав на вилученні 80 % документального запасу бібліотек [7].

Того ж року постало питання про очистку бібліотечної і книготоргівельної мереж від "політично невтриманої" дитячої й навчальної літератури. Зважаючи на це, в "Бюлетені НКО" з'явилися підготовлені Державним науково-методичним комітетом НКО списки видань, що підлягали вилученню з усіх бібліотек загального користування й здаванні для переробки на паперові фабрики. Один примірник приречених творів рекомендувалося пересилати для зберігання в "бібліотечному архіві" (тобто спецфонді. — *О. Федотова*) Харківської, Одеської і Київської наукових бібліотек та Київської дитячої бібліотеки.

До категорії заборонених потрапили повісті О. Олеся, М. Вороного, романи Г. Бічер-Стоу тощо. Зокрема, рішучу боротьбу було оголошено жанру дитячої казки. Як зазначалося у тезах ЦК ЛКСМУ "Дитяча книжка в реконструктивну добу": "Виходячи із здобутків марксистської педагогіки, ми мусимо гостро боротися проти застосування в дитячій літературі форми казки, що своєю суттю та своїми найголовнішими властивостями (перекручування дійсності, відрив від часу і простору, ігнорування причинного зв'язку, надприродна фантастика) суперечить завданням виховати у дітей матеріалістичний світогляд" [8].

У списках "ворожих" творів опинилися казки Г.-Х. Андерсена, Ш. Перо, М. Каразіна, С. Гейдроца, Д. Маміна-Сибіряка, І. Кіпніса та ін. Одночасно з метою "підсилити масову художню роботу в установах Соцвиху" з'явилися ухвалені Вищим репертуарним комітетом при НКО списки рекомендованих і заборонених дитячих п'єс.

Значних зусиль у ході очищувальних заходів доклали й так звані "спеціальні комісії", що керувалися "Правилами, як опрацьовувати, перераховувати і видавати ідеологічно шкідливу літературу", введеними у дію 1931 року. Згадана директива, підготовлена комісією у складі Н. Пискорської, С. Косинського, О. Карпинської, К. Грибівської, передбачала виокремлення таких категорій видань:

1) вилучених за постановами органів цензури з масового використання;

2) визнаних критикою як "ідейно й політично невтримані" або спрямовані проти існуючого ладу, зокрема:

- блоемігрантські;
- антисемітські;
- агітаційні різних контрреволюційних партій та течій;

- фахово-шкідницькі;
- націоналістичні та мілітаристичні;
- релігійно-містичні тощо.

3) бульварних, еротичних, порнографічних та халтурних [9, арк. 1].

Для останньої групи творів були розроблені спеціальні позначення при індексуванні, а також особливі правила видачі, що передбачали письмовий дозвіл на користування ними.

Необхідно зауважити, що протягом 1931 року в структурі Всенародної бібліотеки України почав функціонувати таємний відділ, куди надходила заборонена література, й метою діяльності якого стала "концентрація книжкових фондів інших бібліотек, де вони використовуються не за призначенням" [10, с. 122].

Однак, незважаючи на те, що тільки з 1926 по 1931 роки було вилучено до 60 % книжкових ресурсів країни, державне керівництво визнало стан вжитих заходів недостатнім, оскільки в фондах масових і червоноармійських бібліотек ще залишалися "небажані" твори [11].

Подібна ситуація склалася і в книготоргівельній сфері. У доповідній записці начальника Головліту "Про стан книгорозповсюдження на Україні" до секретаріату ЦК КП(б)У зазначалося:

"... Зовсім бракує систематичної перевірки книжкових фондів і своєчасного вилучення із них макулатури. Так, наприклад, при обстеженні Вінницької книгарні виявилось, що книжка Яновської "Труд и игра" видання 24 року з портретом Троцького продається й до цього часу" [12, арк. 74].

За результатами перевірки терміново передбачалося підготувати відповідні керівні матеріали.

Варто відзначити, що в НКО УСРР виникли деякі труднощі з розробленням централізованих списків видань, які підлягали вилученню та знищенню, про що повідомлялося у рапорті керівника сектору літконтролю Лиханського заступника НКО Гірчаку. Зокрема, комісією, створеною за постановою заступника наркома освіти Кузьменка, була підготовлена нова інструкція, що її передбачалося надіслати на місця разом із списками шкідливих творів, завдання з опрацювання яких покладалося на Українську книжкову палату. В зв'язку з цим підкреслювалося, що окресленою установою згадані списки "загублено, чи заховано, слідством чого став простій даної справи" [13].

У травні 1931 року в Києві відбулася Всеукраїнська нарада, присвячена діяльності бібліотечних установ УСРР з приводу "ідеологічних проривів на книгознавчому фронті", на якій різкої критики зазнали Українська книжкова палата, Всенародна бібліотека України та Український науковий інститут книгознавства.

Того ж року вийшла постанова колегії НКО УСРР "Про стан бібліотечної роботи в УСРР", де вказувалося на суттєві недоліки в бібліотечній сфері, відсутність єдиної політики у комплектуванні фондів, слабкість кадрового складу, розбіжність у питаннях проведення партійної політики. З метою забезпечення єдиного ідеологічного центру в НКО була створена Центральна Бібліотечна комісія, з початком функціонування якої змінилося спрямування науково-методичного керівництва бібліотечною справою.

1933 року розпочався вирішальний етап наступу на українську культуру та посилення тотального контролю за політичним і духовним життям суспільства. Сигналом до початку активних дій з боку радянської влади стало зняття з посади наркома освіти УСРР М. Скрипника. Під гаслом боротьби зі "скрипниківщиною" по країні прокотилася хвиля арештів, спрямована проти української інтелігенції.

Цензурний терор викликав виникнення такого виду контролю, як рецензування, й спричинив значну кількість офіційних і анонімних рецензентів у багатьох напрямках духовної культури. Причому, не обійшли увагою і театральну

сферу. Досягнення цензури були вражаючими. Тільки протягом 1933 року до постановки заборонили майже 200 театральних п'єс, що кваліфікувалися як "націоналістичні твори" та 20 перекладів найвідомішої світової класики з ярликом "націоналістичних" [14].

А 3 жовтня газета "Комуніст" надрукувала рецензію на постановку театру "Березіль" драми М. Куліша "Маклена Граса", що називалася "фальшивою, не художньою, не нашою річчю". Видатний український режисер Лесь Курбас звинувачувався в намірах "зіштовхнути театр на позицію українських націоналістів", за що 13 грудня рішенням політбюро ЦК КП(б)У був позбавлений звання народного артиста УСРР [15].

На тому етапі цензура заборонила також ряд видавничих проєктів. Так, у полі зору ЦК КП(б)У систематично перебувала підготовка Української радянської енциклопедії: точився постійний конфлікт між намаганнями вчених подати матеріал з урахуванням національної самобутності українського народу та стараннями партійно-державних органів витримати видання в офіційному ідеологічному руслі. Переслідуючи означену мету, політбюро ЦК КП(б)У постановою від 5 червня 1933 року визнало роботу УРЕ на чолі з М. Скрипником "ширмою для контрреволюційних елементів" [16]. Подальша підготовка енциклопедії доручалася новій редколегії у складі В. Затонського (голова), М. Кілерога, М. Попова, П. Любченка, Й. Якіра, Ю. Коцюбинського, О. Богомольця, А. Хвилі та інших "дослідників", котрі повинні були забезпечити ідеологічне наповнення видання на 40 % термінами суспільних наук [17].

Досліджуваний період характерний також тим, що органами цензури почали прийматися директиви з приводу масового вилучення шкідливих творів. Видання репресованих й політично скомпрометованих осіб негайно вносилися до реєстрів забороненої літератури.

Відповідно до важливості моменту, наказом наркома освіти В. Затонського № 208 від 1 грудня того ж року було вирішено питання про утворення державних обласних бібліотек, на основі чого розроблене положення, в якому вперше офіційно фонд заборонених видань іменувався спецфондом. Підкреслювалося, що: "В кожній бібліотеці мусить бути спецфонд книжок, де зберігається література, що не підлягає оголошенню. На чолі спецфонду стоїть зав. спецфонду, кандидатуру якого директор погоджує з начальником спецсектора Обл. ВНО" [18, с. 70].

Цілком очевидно, що наповнення спецфондів відбивало всі зміни політичної лінії партії. Так, вже через декілька місяців після самогубства М. Скрипника, 2 січня 1934 року заступником наркома освіти УСРР А. Хвилею до ЦК КП(б)У була подана доповідна записка, в якій йшлося:

"До цього часу бібліотеки провадять видачу для користування творів М. О. Скрипника.

Як відомо, в усіх томах творів М. Скрипника є цілий ряд шкідливих, націоналістичних, троцькістських теорій та настанов.

Зокрема, в 1 томі — по троцькістському трактується історія нашої партії, по націоналістичному історія революції на Україні.

В I і II частині II тому Скрипник по націоналістичному тлумачить роль і значення національного питання в пролетарській революції і в соціалістичному будівництві.

В IV т. подано "лівацькі" настанови в галузі педагогіки та роботи шкіл, пропагується теорія відмирання школи, ідеалізується комплексна система тощо.

В V т. проведена лінія на відрив українського радянського мистецтва від мистецтва братніх нам республік; подано настанови про орієнтацію розвитку українського радянського мистецтва до "старих часів" тощо.

Зважаючи на це, я вважаю за потрібне дати розпорядження про включення творів М. О. Скрипника до списку

книжок, які треба вилучити з бібліотек, або в крайнім разі не видавати на руки" [19, арк. 19].

Політбюро ЦК КП(б)У цілком погодилося з виявленою ініціативою, прийнявши 24 березня наказ про заборону видань згаданого автора та вилучення їх з масових бібліотек і книгарень [20].

Суперечливі процеси відбувалися в українській літературі. Ще в 20-ті роки почали з'являтися твори, які відбивали певні недоліки в суспільному житті республіки. Проблеми, що мали місце в житті письменства, на межі 20—30-х років поступово переростали в трагічні події. До пошуків націоналістів долучилося виявлення якихось "контрреволюційних організацій", що склалися насамперед з інтелігенції. Вже до 1930 р. за цими, насамперед безпідставними, обвинуваченнями було заарештовано кілька десятків українських письменників.

У грудні 1934 році, у зв'язку із вбивством Сергія Кірова, в Україні засуджено до розстрілу за фальшивим звинуваченням у приналежності до "блогвардійської організації" діячів української культури: Григорія Косинку, Івана Крушельницького та інших з так званої групи "двадцяти вісьмох" [21].

Цікаво, що 9 грудня 1934 року був зданий до складання, а 15 грудня, за два тижні після вбивства С. Кірова, органами контролю підписаний до друку реєстр шкідливої літератури "Список № 2", який доповнили нововідредагованим і доповненим "Списком № 1". Означені проскрипційні матеріали, завізовані безпосередньо наркомом освіти В. Затонським, побачили світ під однойменною назвою "Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів". Необхідно відзначити, що це — перший зведений український проскрипційний список.

Пошуки націоналістів та інших надуманих збочень у художній творчості ставали одним з найголовніших політичних завдань партійного керівництва республіки.

За граматами сталінських казematів опинилися В. Підмогильний, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович. Трагічна доля спіткала М. Зерова — одного з найяскравіших талантів української літератури, людину багатьох обдарувань. Заарештований у 1935 році, він був розстріляний на засланні. У 1937 р. обірвалося життя М. Семенка. Усього ж тільки протягом 1934—1938 років заарештовано за безпідставними звинуваченнями понад половину членів і кандидатів-стажистів Спілки письменників України. Більшість з них — фізично знищено [22].

Масштаби духовного терору були настільки величезними, що органи цензури не встигали фіксувати всіх змін політичної кон'юнктури. Якщо раніше у списках зазначалось прізвище автора, назву твору, видавництво, рік видання й мову, то тепер цензори перейшли до певної "уніфікації" своєї творчості, роблячи в рубриці "Назва" примітку: "Всі твори, за всі роки, всіма мовами". З'явилися навіть окремі переліки авторів, всі видання яких підлягали тотальній забороні.

У "Довідці про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської літератури", направленої в ЦК КП(б)У завідувачем культпроповіді ПКО М. Кілерогом й заступником наркома освіти УСРР А. Хвилею зазначалось:

"Практика дальшої роботи довела доцільність організації вилучення книжок не за докладними бібліографічними списками видань, а за списками авторів, що їхні твори підлягають вилученню" [23, арк. 36].

У зв'язку з цим Головліт надав у квітні 1934 року зведений список осіб, усі твори яких призначалися на конфіскацію і знищення. Сумна доля спіткала видання за авторством таких літераторів, як: В. Атаманюк, О. Вишня, С. Вітек, М. Вороний, М. Гаско, О. Досвітній, Д. Загул, М. Ірчан, А. Річицький, А. Шамрай, М. Яловий та ін. [24].

Іноді проскрипційні матеріали містили мотиваційну частину щодо причини вилучення видань окремих діячів, ілюстрацією до чого може бути резюме Головліту стосовно літературної діяльності Б. Антоненко-Давидовича. Так, у графі "Причини вилучення" в списку № 3 за 1934 рік констатовалося: "Зазначений автор — ворог. Твори його белетристичного характеру, не мають ніякої цінності, не відповідають сучасності. Популяризація його творів, які крім того являються націоналістичними за змістом, завдала б великої шкоди нашому соціалістичному побуту. Вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора, а тому просимо затвердити їх вилучення" [25, арк. 74].

Зрозуміло, що прохання Головліту не залишилося поза увагою партійних структур.

Одночасно органами цензури приділялося величезне значення збереженню історичної літератури періоду утвердження радянської влади. Так, наказом НКО УСРР від 1 жовтня 1934 року у зв'язку із запровадженням при ЦК КП(б)У Комісії історії громадянської війни під головуванням І. Якіра, в Українській книжковій палаті був створений Кабінет громадянської війни. Названій установі доручалося забезпечити налагодження роботи кабінету й складання картотеки "книжкової, брошурної та журнальної літератури, як контрреволюційної емігрантської (українською мовою), так і літератури з історії Західної України часів 1917—1921 рр., а також журнальної літератури, видаваної українськими контрреволюціонерами чужоземними мовами (наприклад, "Інвестігейтор" і т.п.)" [26, арк. 2].

У щойно розробленому положенні з приводу важливості діяльності підрозділу вказувалося: "період громадянської війни на Україні є одним з найяскравіших сторінок Жовтневої революції, часів жорсткої боротьби робітництва і лав трудящого селянства проти внутрішньої, зовнішньої контрреволюції, за владу Рад, за перемогу соціалістичної революції. Ця боротьба має свій значний відбиток у виключно історично-цінних друкованих документах епохи: книжках, брошурах, журналах, бюлетенях, газетах, листівках і телеграмах, стіннінках, відозвах, прокламаціях, гаслах, плакатах, Укростівських виданнях, метеликах, афішах і т.п.

Ця література видавана в більшості в друкарнях "на колесях" владами, що за виключенням Радянської влади, існували години від години, в кращому разі — до декількох місяців, видавана в підпіллі, розповсюджувалась в більшості як література агітаційна, тобто без того, щоб вона довго затримувалась на склепах, або в одному місці — ніким систематично не збиралась, а тим більше не зберігалась з тих чи інших причин. Тому на сьогодні і є такий стан, що ця література ніде повністю не зібрана. Увага їй приділяється тільки поодинокими організаціями, збирання провадиться також повільно і немасово, обробка йде нарівні з "іншою" літературою, для наукової роботи її можна здобути і використати з великими труднощами.

Зате націоналісти, контрреволюціонери використовують і цей момент для фальсифікації, для націоналістичного висвітлення історії" [27, арк. 16].

Основним завданням діяльності кабінету окреслювалася допомога створенню "більшовицької лєнінсько-сталінської історії" громадянської війни з метою ведення активної боротьби з "проявами націоналістичної пропаганди". У досить стислі строки були визначені бібліотечні установи, на базі яких організувалися місцеві кабінети громадянської війни — опорні філії центрального відділу. До першого кварталу 1935 року їм приписувалося надіслати дублетні примірники видань зі своїх фондів до Української книжкової палати. На допомогу в роботі місцевим підрозділам зі складання тематичних картотек, співробітників кабінету розробили основні рубрики з історії громадянської війни в Україні, а саме:

1. На шляхах до Жовтня.
2. Жовтень в Україні і боротьба з Центральною Радою.
3. Червона гвардія в Україні.
4. Розгром Каледіна.
5. Виступ польських легіонерів в Україні.
6. Боротьба з Румунською контрреволюцією за Бессарабію.
7. Україна перед німецькою окупацією.
8. Україна під п'ятою німецького імперіалізму (Гетьманщина).
9. Партія в підпіллі.
10. Нейтральна зона.
11. Крах німецької окупації, відновлення Радянської влади в Україні.
12. Антанта в Україні та в Криму.
13. Червона армія в боротьбі з інтервенцією.
14. Радянська Україна в 1919 році.
15. Отаманщина.
16. Вороги про нас. Підсумки і наука громадянської війни в Україні.
17. Денікінщина в Україні.
18. Війна з білополякками.
19. Врангелівщина в Україні та її розгром.
20. Польська диверсія в Україні.
21. Ліквідація української отаманщини.
22. Ліквідація махновщини.
23. Міжнародний пролетаріат.
24. Партія в громадянській війні.
25. Комсомол в громадянській війні.
26. Радянське будівництво [28].

Варто наголосити на тому, що діяльність відділу носила "спеціальний характер" й провадилася в таємному режимі. По суті, згаданий кабінет став прообразом відділу спецфондів, створеного в Палаті 1944 року.

Водночас, у країні продовжувався очищувальний бум. Під час проведення планових рейдів із забезпечення ідеологічної чистоти бібліотечних фондів, "шкідливі" видання не тільки потрапляли до спецфондів, а й нерідко знищувалися. Так, тільки з 1930 по 1932 роки запаси бібліотек республіки скоротилися на 10 % [29]. У наступні роки масові вилучення видань набрали такого розмаху, що викликали занепокоєння самих органів цензури.

15 січня 1934 року до ЦК КП(б)У надійшов рапорт заступника наркома освіти А. Хвилі, в якому повідомлялося, що: "В зв'язку з тим, що серед викритих останнього часу як буржуазних націоналістів, провокаторів і шпигунів, є чимало таких, які були авторами безпосередньо, або редакторами чи впорядниками низки творів, що їх багато є по наших бібліотеках, повстала гостра потреба переглянути ці твори і визначити такі, що підлягають вилученню з книжкового обігу, зокрема з бібліотек масового користування.

Зрозуміло, що така робота вимагає дуже обережного підходу, уважного перегляду кожного окремого твору (тим паче, коли мовиться про передмову чи коментарій) аби не припустити перекручень та визначити до вилучення лише ті з цих книжок, де протягується в тих чи тих формах контрреволюційна націоналістична контрабанда.

Мною на початку серпня було видано наказ, за яким переведення цієї роботи покладалося на Головліт з тим, щоб мірою перегляду певної літератури давати на місця вказівки про її вилучення (перший такий список було надіслано на місця на початку січня).

Водночас тим же наказом (що його було розіслано для керівництва всім областям), щоб перестерегти від перекручень, категорично заборонялось всім органам народосвіти, бібліотечним колекторам та окремим робітникам провадити масове вилучення літератури з бібліотек без спеціального дозволу та санкцій НКО.

Але, не зважаючи на це, зараз є факти, що сигналізують про небезпеку повторення відомої вже своїми наслідками так званої чистки бібліотек, що провадилось в 1930—1932 рр. Ці факти набувають тим більше загрозливого ха-

рактеру, що за умов надзвичайно низького політичного рівня бібробітників, засміченості складу їх класово-ворожими елементами та відсутності на місцях партійного про-воду бібліотечною справою, можуть перетворитися на масове вилучення української літератури взагалі, зокрема українських класиків. Безперечно і те, що на це спробує спровокувати класовий ворог, залишки націоналістів" [30, арк. 1—3].

Доповідачем наводилися також приклади вилучення зі шкільних та дитячих бібліотек м. Харкова всіх творів Б. Грінченка, Лесі Українки, В. Винниченка; з Центральної бібліотеки м. Миколаєва — видань українських письменників, у яких містилися передмови засуджених авторів.

За викладеними фактами партійними органами терміново було розіслано на місця нову директиву про негайне припинення хаотичного вилучення книг з бібліотечних фондів поза списками та директивами НКО. А. Хвиля звертався до ЦК з проханням:

- 1) підтвердити названу директиву, надавши відповідні вказівки обласним, міським і райнаркомам;
- 2) виділити на допомогу Головліту групу кваліфікованих комуністів для перегляду творів "всіляких шкідників";
- 3) утворити при НКО спеціальну комісію з метою загального керування означеною роботою [31].

Натомість, як зазначалося у зверненні секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева до секретарів обкомів партії, в ході подальшої очистки бібліотечних фондів список конфіскованих книг безпідставно поповнився творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, П. Плеханова, П. Кропоткіна тощо. В той же час на полицях деяких бібліотек були виявлені "книги Досвітнього та інших українських фашистів". З цього приводу пропонувалося керуватися виключно інструкціями центральних органів цензури [32].

21 червня 1935 року Головліт за дорученням ЦК ВКП(б) оприлюднив наказ, у якому говорилося, що при вилученні троцькістсько-зінов'євської літератури з бібліотек провадилася їхня безконтрольна чистка й розкрадання фондів. У зв'язку з викладеними фактами суворо наказувалося:

- 1) негайно припинити будь-які бібліотечні чистки.
- 2) Провести вилучення з бібліотек і складів літератури контрреволюційного характеру згідно з доданим списком [33].

Політбюро ЦК КП(б)У 19 липня також прийняло рішення, що зобов'язувало обкоми КП(б)У покласти край отульним чисткам бібліотечних фондів [34].

Але, якщо свавілля на місцях було дещо призупинено, згори продовжували надходити все нові, більш розширені матеріали. Так, скажімо, того ж місяця ЦК КП(б)У затвердив список № 3 видань 84 авторів, що підлягали вилученню з продажу, бібліотек та навчальних закладів.

У контексті реалізації завдань щодо виховання майбутніх будівників комунізму окрема роль приділялася просуванню ідейно-витриманої класової книги. Відтак ЦК КП(б)У, враховуючи політичну кон'юнктуру, ухвалив перелік літераторів, чії твори рекомендувалося видати в 1935—1936 роках, а саме: А. Головка, І. Микитенка, О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін. [35].

Того ж року начальник Бібліотечної управи НКО Кобленц розіслав до всіх обласних відділень народної освіти, директорів державних наукових і обласних бібліотек директивний лист з приводу підготовки книжкових виставок. Виходячи з того, що під час їхнього проведення до списків рекомендованих видань потрапили "політично шкідливі" та "застарілі" твори, НКО наполягав на підвищенні більшовицької пильності та ідейної якості роботи. Спеціальним пунктом підкреслювалося, що за ідеологічне спрямування рекомендаційних списків і проваджуваних виставок відповідальність несе безпосередньо директор бібліотеки [36].

Набирали обертів й так звані "обстеження" бібліотечних і архівних установ. Зокрема, за результатами пере-

вірки діяльності Української книжкової палати у зв'язку зі звільненням з посади її директора В. Галіна, 5 липня 1934 року побачив світ наказ наркома освіти В. Затонського № 378, у якому вказувалося на ряд недоліків в організації її роботи. Серед цілком слушних закидів на адресу установи зустрічаємо також і суто цензорські, як-от (документи цитуються мовою оригіналів. — *О. Федотова*):

"...2) В работе Книжной палаты имели место националистические и другие вредительские установки и извращения: предметный, рецензионный каталог, "Карточный репертуар" и система рубрик идеологически не выдержаны и в значительной части построены на националистических установках.

По линии аннотации научной литературы для издания "Индексация научной литературы СССР" до последнего времени посылались аннотации сочинений контрреволюционеров Речицкого, Свизинского и др. с характеристикой, как сочинений марксистско-ленинских.

3) Абсолютно игнорировались все правила хранения и пользования литературой секретного фонда, каким долгое время руководил националист Никифорук..." [37, арк. 158].

А в наказі заступника НКО УСРР Хаїта від 30 січня 1935 року "Про наслідки обстеження Харківської державної бібліотеки ім. Короленка" констатовалося, що консультантом відділу каталогів, науковим співробітником Малець, читачам пропонувалися "твори емігранта-нацдемівця Антоновича та ін." [38, с. 71]. У зв'язку із висунутими зауваженнями згаданим установам належало забезпечити ідеологічну чистоту довідково-бібліографічного апарату й встановити належний порядок зберігання політично шкідливої літератури.

Загалом духовний клімат тих років добре відбиває лист звільненого з роботи в газеті "Комуніст" К. Полонника* до секретаря ЦК КП(б)У й відповідального редактора М. Попова. Так, названий співробітник був знятий із займаної посади 8 грудня 1934 року через написану ним 1932 року книгу "Сонце в крові", редаговану у видавництві "Західна Україна". Згодом осіб, які брали участь у її підготовці, звинуватили у націоналістично-контрреволюційній діяльності, через що дана книга світу не побачила. Проте через два роки факт авторства пригадали. Не допоміг навіть значний творчий доробок К. Полонника (художні нариси, твір "Переможений Париж", три п'єси, сценарії до двох кінофільмів). У наказі про звільнення вказувалося, що в минулому він "був зв'язаний з рядом націоналістів і припустився ряду найгрубіших політичних помилок" [39, арк. 41]. Однак, як зізнавався автор листа:

"Я сам изживал и изжил свои ошибки по книжке "Сонце в крові", о чем свидетельствует дальнейшая моя работа. И очевидно я буду еще много работать, ибо мне всего лишь 30 лет, а наша социалистическая действительность дает такую колоссальную творческую зарядку.

...Между тем — у меня семья. Между тем, несмотря на мою высокую квалификацию, никакая редакция не решается принимать меня на работу: формулировка увольнения ведь такова, что и на смелого редактора страх нагонит, не только на труса" [40, арк. 42].

У зв'язку з цим дописувач наполягав на скасуванні висунутої аргументації щодо його звільнення. Очевидно, означене питання було узгоджене, оскільки надалі цей факт з біографії К. Полонника більше ніде не фігурував.

Необхідно зауважити, що упродовж 30-х років з'явилися нові цензурні матеріали звітного характеру, що відзеркалювали технологію роботи цензорів з контролю літератури. За наказом уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Інгуло-

* Начальник Головліту УРСР з 1946 по 1959 рр. — (О.Ф.)

ва, 1935 року республіканським цензурним відомством почали складатися "Зведення про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ"¹. Такі звіти містили відомості за рубриками: "Попередня цензура" й "Наступний контроль". Як приклад цензурської діяльності можна навести варіанти подібного втручання, уміщені у списку № 2 станом на 1 вересня 1935 року:

"І. Предварительная цензура

В газеті "Вперед" / Поддорский район Ленинградской области вычеркнуто: "незаменимым работником числится в колхозе один недобитый классовый враг — животновод Цветков А., который при сдаче масла государству с обобщественного стада, взял, наснимал с заразной лошади вшей и положил их в сдаваемое масло — пусть рабочий класс кушает".

"II. Последующий контроль

Задержан № 8 журнала "Красная Новь" / редактор Е. Ермилов, в котором напечатана V-ая часть "Голубой книги" Мих. Зоценко. В книге тенденциозно подобраны хвалебные заметки о террористах Каляеве, Желябове, Мирском, Лизогубе и других. Совершенно неудовлетворительно дана заметка о Ленине. В книге дан ряд двусмысленных выступлений, в основном клонящихся в сторону христианской проповеди непротивления злу, недопущения критики инакомыслящих. Автор пытался протащить в "Красной Нови" рассказ "История одного выигрыша", снятый цензурой в журнале "Крокодил" [41, арк. 35].

1937 року такі рапорти стали носити назву "Зведення про найголовніші виправлення і конфіскації, зроблені органами Головліту України в книжково-журнальній та газетній продукції", де більша увага приділялася цензуруванню текстів. Пізніше, у повоєний період, на підставі практики підготовки звітів стали виходити самостійні "Текстові зведення викреслень попередньої цензури", що надсилалися на розгляд до ЦК КП(б)У. Проте в 30-х роках ці документи ще не відбивали спеціалізацію роботи цензорів і носили загальний характер, на підтвердження чого можна навести фрагмент зведення № 1 за першу половину січня 1937 року:

"Конфісковано німецьку читанку для 10 класів Адмоні і Александр видання "Радянської Школи" / передруковано з матриці російського видання Учпедгиз/.

В читанці наводяться такі тези:

- 1) "... При кайзері все було краще.
- 2) В усьому винні євреї...
- 3) Слуги — люди іншої раси.
- 4) Комунізм буває тоді, коли все розіб'ється шцент.

В Росії жінок гвалтують, вони вбили мільйон людей. Комуністи хотять у нас все забрать".

Політредактора т. Штеренберга винного в дозволі цієї книжки притягнуто до партвідповідальності. Справу провінного редактора книжки передано до парторганізації "Радянської Школи" [42, арк. 12—14].

Паралельно відділом військової цензури УСРР при уповноваженому РНК по охороні військових тасмниць у пресі провадилася автономна робота із забезпечення збереження тасмноі інформації, за наслідками чого до ЦК КП(б)У надсилалися "Зведення про найважливіші порушення "Переліку відомостей, які становлять державну тасмницю". Так, у рапорті заступника начальника ВВЦ УСРР Тенцера до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, датованому 11 березня 1937 року, повідомлялося, що відділами військової цензури областей й республіканським підрозділом за 1936 рік не допущено до друку 974 порушення "Переліку відомостей". Причому, 107 з них — щодо охорони економічних інтересів СРСР [43].

Наступним контролем друкованої продукції було виявлено 533 порушення. На думку автора, хоча кількість

розголошень зменшилася (у порівнянні з попереднім роком), проте сам факт їх наявності сигналізував про необхідність додаткового зміцнення цензурського апарату райлітів і міськлітів. Наводилася статистика і вид подібних розголошень² за тематикою:

- 1) Організація РСЧА — 132 (48);
- 2) Дислокація РСЧА — 325 (178);
- 3) Бойова техніка й військова підготовка — 25 (12);
- 4) Шляхи сполучень і транспорт — 47 (18);
- 5) Воєнна та хімічна промисловість — 141 (128);
- 6) Організації оборонного значення — 64 (20);
- 7) Різні — 133 (54) [44].

Далі в документі розглядалися конкретні випадки порушень державної тасмниці, як-от факт друкування у журналі "Червоний Хрест" № 1 (органі ЦК УЧХ) даних про кількість допризовників, які проходили обстеження на належність за групами крові. З цієї причини журнал цензурою був затриманий, оскільки вимагав передруку.

У другій половині 30-х років продовжувалися подальші перевірки друкованої продукції. У ході планових очисток бібліотек від "ідеологічно-невитриманої літератури" виявлялися все нові факти безсистемного вилучення творів друку, що стало предметом особливої уваги органів влади. Спеціальна постанова ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1937 року констатувала, що має місце шкідницький підхід щодо безсистемного очищення фондів. Суворо наказувалося припинити всі заходи з перегляду книжкового складу бібліотек і книгарень. Заборонялися вилучення за старими списками, а також будь-які знищення вже конфіскованих творів. До ряду відповідальних працівників органів цензури встановлювалися заходи адміністративного, судового й партійного покарання [45].

Упродовж періоду "великої чистки" 1936—1938 років Головлітом УРСР були підготовлені чергові списки "небажаної" літератури. Всі вони проходили обов'язкове обговорення й затвердження на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. Можливим є перелічити окремі з них, уведені в дію 1938 року: "Бібліографія книжок ворогів народу" (Список № 3), "Бібліографія буржуазно-націоналістичної літератури" (Список № 5), "Бібліографія збірників зі статтями та портретами ворогів народу" (Список № 6), "Бібліографія політично-економічної літератури" (Список № 7), "Літературні збірники, читанки, які підлягають вилученню" (Список № 10) тощо.

За іронією долі, випущені списки поповнилися творами і тих репресованих діячів, з легкої руки яких відбувалися погромні цензурські рейди 20—30-х років. Наприклад, перелік видань, затверджений 4 вересня 1938 року, вмістив три книги колишнього шефа ДПУ—НКВС УСРР В. Балицького. А в окремому циркулярі, шойно підготовленому Головлітом, вже йшлося про конфіскацію всіх без винятку видань згаданого автора як "шкідливих, застарілих". До розряду таких відносилися тепер і твори колишнього заступника наркома освіти УСРР публіциста А. Хвилі [46].

Ентузіазм Головліту спричинив також появу наприкінці 1937 року матеріалів на вилучення літератури у вигляді "Списків книг, які потрібно виправити", де містилися конкретні вказівки з приводу "що робити?". У своєрідній прелюдії до них повідомлялося, що: "Всі ці книжки засмічені передмовами, листами та промовами ворогів народу. Залишати в такому стані і видавати масовому читачу не можна" [47, арк. 2]. З цього приводу органи цензури пропонували "зробити силами бібліотек та торговельної мережі" наступні виправлення, а саме (орфографія документа — за оригіналом. — О. Федотова):

"17. Иван Франко. "Вибрані твори", в одному томі, за ред. Е. Кулика, Передм. П. Колесника, Упорядник А. Хуторян. Держлітвидав, 1936 р. 604.

¹ ВВЦ — Відділ військової цензури.

² У дужках уміщено результати наступного контролю.

Вирізати: титульний лист, передмову П. Колесника (ст. 5—16) та зміст (остання сторінка).

18. "Щаслива юність, Збірка дитячої творчості. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, 1938 р.

Зклеїти сторінки 72-у та 73-тю" [48, арк. 5].

Величезна кількість творів друку, що регулярно зараховувалися до заборонених, вимагала термінового розширення й уніфікації мережі спецфондів. 25 жовтня 1938 року з'явився наказ уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Садчикова, яким передбачалося створення особливих фондів періодичних і неперіодичних видань у центральних бібліотеках Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік, областей, міст крайового і союзного підпорядкування, республіканських книжкових палацах. До постанови додавався також перелік бібліотечних складів, затверджених для організації в них спецфондів та інструкція про порядок обліку й зберігання означених матеріалів. Вказаною інструкцією змінювалися також правила користування забороненими творами й встановлювалися обмеження відносно доступу до них, навіть з метою проведення наукових робіт [49].

Наприкінці 30-х років органи цензури зазнали суттєвої очистки. У рапорті Головліту СРСР від 28 червня 1938 року "Про здійснену роботу з перебудови цензури за умов воєнної діяльності" на ім'я Голови РНК СРСР В. Молотова повідомлялося, що тільки в 1937—1938 роках із загальної кількості цензорів (144 особи) центрального апарату, від обов'язків відсторонені 44 особи. За списками Головліту, в масштабі країни вилучили 9740 назв друкованої продукції [50].

Таким чином, за результатом дослідження можна зробити висновок, що упродовж 30-х років ХХ століття в Україні, як і в СРСР загалом, переважно сформувалася система ідеологічної цензури, в об'єктиві уваги якої знаходилася й друкована продукція. Основним критерієм оцінювання видань стала відповідність їх коливанням політичної амплітуди. Використані архівні джерела у цілому дають можливість розкрити головні напрями діяльності цензорських установ республіки з контролю творів друку. Найбільш інформативними є розпорядчі (постанови, накази, інструкції, листування), звітні (доповіді, звіти) та інформаційні (зведення, доповідні записки) матеріали органів державної влади та управління. Зіставлення груп партійних і цензурних джерел уможливило об'єктивне висвітлення процесу цензурування літератури в Україні на різних рівнях влади.

Список використаної і цитованої літератури

1. Білокінь С. На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. — 1990. — №1. — С. 69—76; Погріб'як В. Репресовані книги // Маршрутами історії : збірник / В. Погріб'як ; упоряд. Ю. Шаповал ; редкол.: Ф. Рудич [та ін.]. — К., 1990. — С. 329—341; Ченцов В. Табу — на думку, заборона на слово : за матеріалами роботи політконтролю НК — ДПУ / В. Ченцов // З архівів ВУЧК, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1 — С. 12—22; Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Ю. Шаповал // Бахмут. шлях. — 2001. — № 1—2. — С. 84—110; Очеретянюк В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством : до 80-річчя створення рад. цензури / В. Очеретянюк // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 70—79; Його ж. — Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20—30-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 128—141; Його ж. — Загратована думка : [етапи, форми і методи обмеження інтелектуальної свободи в Україні] / Ін-т історії України НАН України ; голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. "Реабілітовані історією". — К. : Рідний край, 2000. — 150, [1] с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ України). — Ф. 166. Оп. 10. Спр. 588. Арк. 34.
3. Там само.

4. *История советской политической цензуры : документы и коммент.* / Федер. арх. служба России. — М. : Роспеч, 1997. — С. 286—288.
5. *Справочник партийного работника* / В.К.П.(б).— М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. — Вып. 7, ч. 2. — С. 272.
6. *Справочник библиотекаря* / Главполитпросвет ; под ред. М. А. Смушковой. — М. ; Л.: Гос. изд-во, 1930. — С. 247—262.
7. Зеленов М. В. Аппарат ЦК ВКП(б) — ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы : монография / М. В. Зеленов. — Н. Новгород : Нижполиграф, 2000. — С. 392.
8. *Вимоги до преси для дітей* : затв. Центр. Рада позашк. виховання // Бюл. НКО. — 1930. — № 37. — С. 16—17.
9. *Архів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* (Далі — Арх. НБУВ). — Оп. 1. Спр. 270. Арк. 1.
10. *Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918—1941* / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, НБУВ. — К. : НБУВ, 1998. — С. 122.
11. *Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20—30-ті рр. ХХ ст.)* / Л. М. Новохатько. — К. : Стилюс, 1998. — С. 214.
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4183. Арк. 74.
13. *ЦДАВОВ України*. — Ф. 166. Оп. 10. Спр. 590. Арк. 7.
14. *Шаповал Ю. "На вікнах — грати, на ідеях — грати"* / Ю. Шаповал // День. — 2003. — 23 серп.
15. *Очеретянюк В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20—30-ті роки* / В. Очеретянюк // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 130—131.
16. *ЦДАГОУ*. — Ф. 1. Оп. 6. Спр. 283. Арк. 123.
17. *Див.*: Очеретянюк В. Зазн. пр. — С. 132.
18. *Директиви про бібліотечну справу* : зб. офіц. док. / Бібл. Упр. НКО УСРР. — К., 1935. — С. 70.
19. *ЦДАГОУ*. — Ф. 1, оп. 20, спр. 6457, арк. 19.
20. *Там само*. — Оп. 1, спр. 1882, арк. 36.
21. *Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920—1940 — жертви більшовицького терору* / В. Петров. — Нью-Йорк : Пролог, 1959. — С. 79.
22. *Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття* / Г. Костюк // Зап. НТШ : праці іст.-філол. секції : зб. на пошану укр. вчених, знищених більшовицькою Москвою / Г. Костюк. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 185—216.
23. *ЦДАГОУ*. — Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1882. Арк. 36.
24. *Там само*. — Оп. 20. Спр. 6441. Арк. 165—166.
25. *Там само*. — Оп. 16. Спр. 15. Арк. 174.
26. *Науковий архів Книжкової палати України* (далі — Наук. арх. Кн. палати України). — Ф. 5131. Спр. 4. Арк. 2.
27. *Там само*. — Арк. 16.
28. *Там само*. — Арк. 38.
28. *Новохатько Л. М. Зазн. пр.* — С. 218.
29. *ЦДАГОУ*. — Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6442. Арк. 1—3.
30. *Там само*. — Арк. 4.
31. *Там само*. — Спр. 6653. Арк. 67.
32. *Белади П. Сталин* / П. Белади, Т. Краус. — М. : Политиздат, 1982. — С. 207.
33. *ЦДАГО У*. — Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. Арк. 50—51.
34. *Там само*. — Арк. 21.
35. *Арх. НБУВ*. — Оп. 1, спр. 505, арк. 8.
36. *Наук. арх. Кн. палати України*. — Ф. 5131, спр. 2, арк. 158.
37. *Директиви про бібліотечну справу*. — С. 71.
38. *ЦДАГОУ*. — Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6646. Арк. 41.
39. *Там само*. — Арк. 42.
40. *Там само*. — Спр. 6647. Арк. 35.
41. *Там само*. — Спр. 7102. Арк. 12—14.
42. *Там само*.
43. *Там само*. — Арк. 39.
44. *Декреты Советской власти* / Ин-т рос. истории Рос. акад. наук. — М. : Политиздат, 1975. — Т. 7. — С. 311.
45. *Шаповал Ю. Зазн. пр.* — С. 173.
46. *ЦДАГО У*. — Ф. 1. Оп. 16. Спр. 18. Арк. 2.
47. *Там само*. — Арк. 5.
48. *История советской политической цензуры*. — С. 492—493.
49. *Шаповал Ю. "На вікнах — грати, на ідеях — грати"* // День. — 2003. — 23 серп.